

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

*І. Грищенко, канд. філол. наук, доц.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка*

ТВОРЧЕ ОСМИСЛЕННЯ ІНОЕТНІЧНОГО СИМВОЛУ В ПОЕЗІЇ "У БОГА ЗА ДВЕРИМА ЛЕЖАЛА СОКИРА" ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Стаття присвячена дослідженню творчого осмислення іноетнічного символу казахської легенди у поезії Тараса Шевченка. Встановлено, що "святе дерево" Джангисагач є символом життя, віри народу в щасливе майбутнє, мир і спокій.

Ключові слова: іноетнічний символ, іноетнічний сюжет, народна легенда, Т. Шевченко.

Статья посвящена исследованию творческого осмысления иноэтнического символа казахской легенды в поэзии Тараса Шевченко. Установлено, что "святое дерево" Джангисагач является символом жизни, веры народа в счастливое будущее, мир и покой.

Ключевые слова: иноэтничный символ, иноэтничный сюжет, народная легенда, Т. Шевченко.

The article is devoted to the artistic comprehension of the ethnic symbol of Kazakh legend in the poetry of Taras Shevchenko. The article suggests that "Saint Tree" Dzangisagach is the symbol of life, belief in the happy future, peace and the calm.

Key words: other ethnic symbol, other ethnic topic, folklore legend, T. Shevchenko.

Творчість Тараса Шевченка в усіх її проявах позначена глибоким фольклоризмом. О. Дей, О. Зілинський, Р. Кирчів, Н. Шумада визначають такі основні форми фольклорно-літературних взаємин, які безпосередньо стосуються аспекту фольклоризму літератури: 1) засвоєння літературою своїх національних народнопоетичних надбань; 2) використання фольклорних джерел сусіднього, спорідненого походженням, історією і мовою народу; 3) опрацювання інтернаціональних фольклорних сюжетів та мотивів [16]. Творчий доробок Тараса Шевченка репрезентує ці три форми фольклоризму. Предмет нашого дослідження складає творча інтерпретація іноетнічного легендарного сюжету про "святе дерево" Тарасом Шевченком. Метою статті є дослідження творчої рецепції іноетнічного символу в поезії "У Бога за дверима лежала сокира". Об'єкт складає поетичний доробок Тараса Шевченка засланського періоду та творчо асимільовані інонаціональні сюжети, мотиви, образи. Як поетична, так і малярська його діяльність періоду заслання позначена залученням іноетнічних символів, інонаціональних мотивів, образів та їх творчою інтерпретацією. Іноетнічні аспекти поетичної творчості митця є

предметом дослідження науковців: І. Франка, М. Грушевського, В. Погребенника та ін. Проте окремої уваги символам поезії "У Бога за дверима лежала сокира" не приділяли.

На думку А. Налчаджяна, "національні символи є "цеглинками" національного художнього мислення. Спонтанне використання символів і навіть створення нових символів – ознака художнього таланту. А коли у творах так природно використовуються національні символи, то можна сказати, що письменник, поет або художник ідентифікований зі своїм етносом" [8, 173]. Творчість Тараса Шевченка пронизана символами загальнолюдськими, національно-культурними (етнонаціональними та інонаціональними) та індивідуальними. На думку В. Погребенника, "специфіка творчості Т. Шевченка виявляється у мистецькому осмисленні контактів держав і етносів, часто конфліктних стосунків, у ствердженні української національної тожсамості та будуванні порозуміння між народами і традиціями" [9, 64]. Ю. Предибайло вказує на шляхи засвоєння іноетнічних символів митцем: "На засланні Шевченко спілкується з казахами, киргизами, туркменами, таджиками, каракалпаками, узбеками (усі ці народи здебільшого іменувалися тоді "киргизами", а тому й у Шевченкових записках та поезіях знаходимо переважно означення "киргиз", інколи "казах"), а також татарами й башкирами, яких немало було в Казахстані. У Шевченковій поезії невольничих літ знайдемо глибоке співчуття до безправного і злигоднього становища колоніальних народів, а водночас любов до них, повагу до їхнього самобутнього світу й побуту: ані тіні бодай якоїсь зверхності, поблажливості чи сентиментального замилювання, а ставлення людяне й братерське" [10, 50]. Цілком зрозуміло, що спілкування з етнофорами збагатило Т. Шевченка іноетнічними фольклорними жанрами. В. Погребенник вказує, що "засланський період поетичної діяльності Тараса Шевченка позначений активним опрацюванням інонаціональних мотивів і образів, самобутністю їхньої ідейно-естетичної інтерпретації" [9, 64].

Безсумнівно, "підсвідомість, свідомість і надсвідомість людини, взаємодіючи, утворюють єдине ціле. Несвідомі начала пронизують усі форми життєдіяльності та соціальної поведінки індивідуального і колективного суб'єкта, а відтак відображаються у художній творчості. Крізь призму обох понять прафеномену, а в поєднанні з ним і архетипу, відкривається можливість поглянути на феномен Т. Шевченка під новим кутом, де метафізика поєднується з психологією, що дозволить, на нашу думку, наблизитися до розуміння перебування Кобзаря у світопросторі України" [7, 129]. Т. Шевченко, навіть перебуваючи далеко, не залишає думки про важке життя в Україні: *"Блукає я по світу чимало, / Носив і свиту, і жупан ... / На-*

*що вже лихо за Уралом / Отим киргизам, отже й там, / Їй же Бо-
гу, краще жити, / Ніж нам на Україні"* [15, 356].

На особливу увагу в творчому доробку засланського періоду за-
слугує поезія "У Бога за дверима лежала сокира", в основі якої
лежить народна казахська легенда про "святе дерево".
В. Погребенник вказує, що "як нотатка краєзнавця-етнографа оформ-
лена обрядодія аборигенів коло святого "сингичагача" (з казахського
"єдине дерево"), що посвідчує його культ <...> Тож Т. Шевченко спо-
рядив казахську легенду емпатійними виявами інтересу до краю,
його природи, побуту його мешканців та їхніх звичаїв" [9, 70].
А. Налчаджян не відкидає проєкції та атрибуції на неживі, але сим-
волізовані об'єкти. Оскільки символізовані гори, озера, архітектурні
пам'ятки та інші твори мистецтва одухотворяються, їм приписується
душа, а це – очевидний прояв анімізму, одного з основних механізмів
художнього мислення та уяви [8, 173]. У повісті "Близнець"
Т. Шевченко подає опис побаченого ритуалу поклоніння священно-
му дереву та проявів віри у його магічну силу: *"Верстах в двух от
дороги, в ложбине, зеленело тополевое старое дерево. Я застал
уже вокруг него порядочную [толпу], с удивлением и даже (так
мне казалось) с благоговением смотревшую на зеленую гостью
пустыни. Вокруг дерева и на ветках его навешано набожными
киргизами кусочки разноцветных материй, ленточки, пасма кра-
шеных лошадиных волос и самая богатая жертва – это шкура
дикой кошки, крепко привязанная к ветке"* [3]. Картина пустинного
краю, де "Тільки одним одно хиталось / Зелене дерево в степу" [15,
390], настільки вразило творчу уяву митця, що цей образ увійшов і
до малярського доробку Т. Шевченка. За дослідженнями, він засто-
сував специфічний підхід до зображення цього дерева на полотні:
"Акварелі, виконані на власний розсуд, більш стримані у колориті,
майже монохромні (а то й намальовані сепією). Вони вкотре засвід-
чують тяжіння до розв'язання світлотіньових завдань і притаманний
художникові тонкий смак, вміння знаходити красу у поєднанні двох-
трьох кольорів. Так відтворене єдине на шляху від Орська до Раїма
дерево на малюнку "Джангисагач"" [1].

Кожен етнічний символ, на думку А. Налчаджяна, є засобом са-
мозахисту етносу, етнозахисним комплексом, інтеріоризація якого
робить індивід захищеним у тих ситуаціях, коли він змушений захи-
щати свій етнос і себе як його представника [8, 175]. Згідно з казах-
ськими повір'ями, дерево, яке окремо росте у степу, або потворна
рослина з надзвичайно кривими гілками є предметом поклоніння.
Пройжджаючи повз нього, кожен прив'язує шматочки матерії, прино-
сить жертву [6]. Згідно з алтайськими уявленнями, люди після смер-
ті стають духами тієї місцевості, де вони помирають. Деревя, з яких
звисають стрічки (ялами), раніше називалися деревами шамана.

Вважається, що саме на них живуть духи. У давнину замість стрічок на дерева в'язали кінське волосся [14]. На наш погляд, мають місце залишки доісламських вірувань. Зокрема, архаїчної космогонії: поклоніння дереву пов'язані з поклонінням Древу життя. Фольклорний іноетнічний символ творчо інтерпретований Тарасом Шевченком: *"І моляться, і жертвами / Дерево благаять, / Щоб парості розпустило / У їх біднім краї"* [15, 391].

Г. Михайличенко зазначає, що "сучасні психологічні дослідження дозволяють емпірично обґрунтувати гіпотезу К. Юнга про вроджені психічні структури колективного несвідомого, а також ідею Р. Декарта про вроджені потенції інтелекту. Таким чином механізм генерації інформації можна представити у вигляді систем двох рівнів: підсвідомого та свідомого. Оптимальне функціонування цієї системи припускає певні відносини між механізмом двох рівнів свідомості: використання деяких засобів для перекладу або трансляції інформації зі свідомості в підсвідомість і навпаки" [7, 130–131]. Тож можна сміливо говорити, що, прагнучи творчо опрацювати іноетнічний символ (на рівні свідомого), з рівня підсвідомого виринають символи та елементи близькі з дитинства. У дитячі та юнацькі роки, сприймаючи народну творчість та історію свого народу, спостерігаючи за поведінкою типових представників етносу, юна особистість накопичує у своїй пам'яті велику кількість відомостей. За цей час сприймається і запам'ятовується значна кількість різноманітних символів [8, 187]. Тарас Шевченко у дитячі роки інтеріоризував, а пізніше творчо інтерпретував свої пізнання. Так, до тексту про події, які мали місце далеко від України (*"од Уралу / Та до тингуза, до Аралу"* [15, 390]) Т. Шевченко увів мотив земних мандрів Ісуса Христа, який є досить популярним в українському фольклорі. За дослідженнями П. Іванова, *"в Малорусії широко розповсюджене повір'я, що з першого дня Великодня до Вознесіння Христос з апостолом Петром ходить по землі у вигляді бідних мандрівників або у вигляді старих жебраків, тому богобоязні малоросіянки у ці дні жодному жебраків не відмовляють у милостині"* [4, 143].

Етнічна спільнота набуває типових групових якостей і рис, які неможливо повністю звести до особливостей окремих осіб, які входять до її складу. Поєднання характерних психологічних властивостей, їх неповторний комплекс створює своєрідний "дух" певної групи, яким кожна з них відрізняється від інших [8, 13]. У світоглядній системі українського народу зафіксовано уявлення, згідно з яким доля народу – це Боже рішення, Божа воля. Його визначеність, що й дозволяє говорити про фольклорний когнітивний патерн "Божої волі" у фольклорі. Поряд із вірою у визначене наперед майбутнє, український народ не відкидає віри у Долю-випадок. За дослідженнями П. Іванова, випадок не можна передбачити за жодних обставин, на-

віть якщо цей випадок визначено наперед, запланований Долею, то в цю частину Долі жоден смертний не може зазирнути [5, 362]. На наш погляд, у поезії "У Бога за дверима лежала сокира" прослідковується фольклорний мотив Долі народу. Перегукується з українською народною прозою, в якій розповідається про Долю цілого етносу, якою наділив Бог. Проте має вплив "власної волі": мотив Божої кари за крадіжку сокири. Цікавим з погляду символізму є предмет крадіжки. З одного боку, сокира – символ влади, виправлення помилок, принесення жертви, допомоги [18] (відповідно, у Бога за дверима зберігався Божественний символ влади). З другого боку, сокира є символом бунтарства, боротьби за кращу долю [13]. Якщо говорити про одну з універсальних світових космогонічних моделей – образ світового Древа, то Шевченкові слова: *"Та й потяг по дрóва / В зелену діброву; / Деревину вибравши, та й цюк!"* [15, 390] – є відображенням руйнації цілісної структури. Відповідно, свавілля і зумовило сумні наслідки: *"Пустиня циганом чорніла: / Де город був або село – / І головня уже не тліла, / І попіл вітром рознесло, / Билини навіть не осталось"* [15, 390].

Майже в усіх культурах сімка вважається магічним числом. У багатьох релігіях це число асоціювалось із божественними силами (у Стародавньому Єгипті – символ Осіріса та його безсмертя; в індуїзмі – сім іпостасей Будди; в українській та російській народних культурах – це число пов'язується зі святістю, здоров'ям та розумом; в ісламі – це перше досконале число; в єврейській традиції – символ окультного розуміння; у християнстві Бог символізується сьомим центральним променем посередині шести променів прощення [12]). То ж не дивним є мотив семилітнього жажіття: *"І стала тьма, і од Уралу / Та до тингиза, до Аралу / Кипіла в озерах вода. / Палають села, города, / Ридають люди, виють звірі"* [15, 390]. Число вісім є символом гармонії, закону; число божественного правосуддя. У християнстві означає відновлення та відродження [2]. Тож *"На восьме літо у неділю, / Неначе ляля в льолі білій, / Святес сонечко зійшло <...> / Тільки одним одно хиталось; / Зелене дерево в степу"* [15, 390], починає зароджуватися надія на краще. Зображення Джан-гисагача у поезії Т. Шевченка: *"Одним єдине при долині / В степу край дороги / Стоїть дерево високе, / Покинуте богом. / Покинуте сокирою, / Огнем не палиме, / Шепочеться з долиною / О давній годині"* [15, 391] – асоціюється з Неопалимою купиною (у П'ятикнижжі – незгораючий терновий кущ), яка є символом непорушності, символом вічного життя; проявом божества, присутності Бога. Цікаво, що у ведичному символізмі вогню палаючий кущ стає Космічним Древом [11].

А. Налчаджян акцентує увагу на тому, що етнічні символи є психологічними згустками національного психічного складу [8, 146], національні символи постійно впливають на формування національно-

го характеру, тобто є одним із постійно діючих факторів етногенези. Створюючи свої перші символи, етнос начебто бере для себе установку або загальну стратегію наступного етнопсихологічного формування [8, 147]. У поезії Тараса Шевченка "У Бога за дверима лежала сокира" іноетнічний символ "святого дерева" – Джангисагача – є символом віри народу в щасливе майбутнє, мир і спокій у краї.

Згідно з дослідженнями, національно свідомо людина, "залишаючись відкритою для сприйняття позитивних сторін культури інших народів, досліджуючи їх мову, культуру та образ життя, все одно... не стає автоматом-конформістом, сліпо адаптуючись до чужих впливів та сподівань. Людина, яка пройшла повноцінний процес національної соціалізації, може "пропускати" культурний вплив інших народів через свою національну ідеологію і систему ціннісних орієнтацій, використовуючи його для збагачення культури свого народу" [8, 187]. Ці слова можна сміливо використати для характеристики Тараса Шевченка. Найкращим підтвердженням справедливості цих слів стосовно Тараса Шевченка можна вважати послання: "*Учітесь, читайте, / І чужому научайтесь, / Й свого не цурайтесь*" [15, 293].

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки: 1) Т. Шевченко творчо осмислював фольклорні символи як власного народу, так й інших народів; 2) у межах поезії "У Бога за дверима лежала сокира" прослідковується порівняння важкої долі українського народу та казахського; 3) символ "святого дерева" Джангисагача завдяки творчій рецепції Тараса Шевченка виходить на якісно новий рівень: із символу одного етносу отримує значення усіх гноблених та скривджених народів.

1. *Акварелі Тараса Шевченка* // <http://tarasshevchenko.at.ua>. 2. *Восемь / Тайны символов и талисманы* // <http://symbol.grimuar.info>. 3. *Джангисагач*. 1848. Акварель // <http://tarasshevchenko.at.ua>. 4. *Иванов П.* Из области малорусских народных легенд // ЭО. – 1890. – Кн. V. – № 2. 5. *Иванов П.* Народные рассказы о Доле // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991. 6. *Казахские поверья*, основанные на древних мифах // <http://naturkaz.info>. 7. *Михайличенко Г.* Образ та ідея феномену Т. Шевченка в концепції символічного // Феномен Т. Г. Шевченка в контексті сучасних соціокультурних та освітніх процесів. Матеріали конференції 22–24 травня 2007 року. – К., 2007. 8. *Налчаджян А. А.* Этнопсихология. 2-е изд. – СПб., 2004. 9. *Погребенник В.* Світові акорди: інонаціональні мотиви поезії Т. Шевченка засласного періоду // Шевченкознавчі студії. Зб. наук. праць. – Вип. 14. – К., 2011. 10. *Предибайло Ю.* Національне та інтернаціональне у спадщині Т. Г. Шевченка. значення творчості Т. Г. Шевченка для України й інших народів світу // Феномен Т. Г. Шевченка... – К., 2007. 11. *Неопалимая купина* // <http://invivio.net>. 12. *Семь / Тайны символов и талисманы* // <http://symbol.grimuar.info>. 13. *Символика: Символи життя: Сокира* // <http://about-ukraine.com>. 14. *Сказания о земле алтайской*. Легенды об Алтае // <http://altodis.ru>. 15. *Шевченко Т. Г.* Кобзар / Вступна стаття О. Гончара. – К., 1983. 16. *Шутенко Ю.* Фольклоризм літератури // <http://www.etnolog.org.ua>. 17. *Энциклопедия символов* // <http://lib.rus.ec>.